

Андрощук Ф.А., Строкова Л.В.

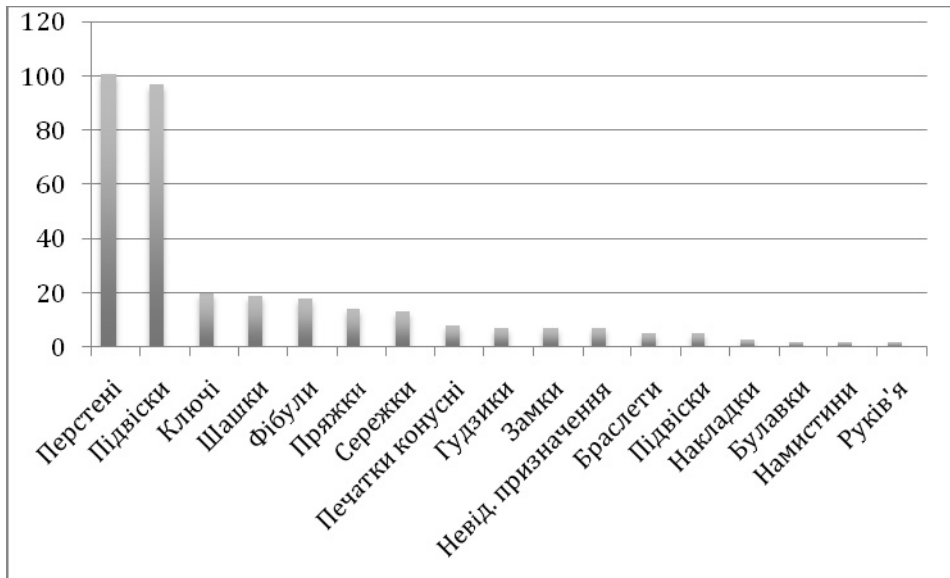
ВІЗАНТІЙСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ «СИРІЙСЬКОЇ КОЛЕКЦІЇ» Б.І. ТА В.Н. ХАНЕНКІВ: КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

В Національному музеї історії України зберігається колекція археологічних об'єктів сирійського походження, яка пов'язана з ім'ям видатного колекціонера і мецената Богдана Івановича Ханенка і його дружини Варвари Ніколовни. Складається «сирійська колекція» з двох частин, що потрапили до музею в різні часи (в-4626).

Одна частина колекції, більша (назвемо її першою), згідно з першим рукописним каталогом археологічного відділу Київського художньо-промислового і наукового музею (назва НМІУ в 1904–1919 р., 1919–1924 р. – Перший державний музей), надійшла від Б.І. та В.Н. Ханенків в листопаді 1923 р і була зареєстрована за номерами з 24413 до 24722 як така, що походить з Сирії¹. Ні Богдана Івановича (помер в 1917 р.), ні Варвари Ніколовни в 1923 р. вже не було в живих. Також слід зауважити, що в 1918 р., Варвара Ніколовна Ханенко склала дарчу і передала музей по вул. Терещенківській Всеукраїнській Академії наук. Виходячи з цього, дана частина «сирійської колекції» могла бути переданою або подарованою Київському художньо-промислового і науковому музею тільки до 1917 р., тобто до смерті Б.І. Ханенко. А те, що колекція не була відразу інвентаризована, на це є ряд об'єктивних причин пов'язаних з подіями тих буремних років. У 1923 р. перша частина «сирійської колекції» складалась з 310 предметів: орнаментованих і неорнаментованих перснів, підвісок, браслетів, скроневих кілець, бляшок, брошок, пряжок, фігур для гри, конічних печаток, замків та ін. Але на час нової інвентаризації в 1951 р. залишилось лише 244 предмета. Різниця в 66 предметів може бути пояснена втратами, яких зазнав Київський історичний музей в роки Другої світової війни².

Друга частина «сирійської колекції» Ханенків, що налічувала 104 предмети, була передана з Музею західного і східного мистецтва (сучасний Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків) до історичного музею в 1937 р., і складалась у більшості своїй з візантійських, так званих «сирійських» хрестів різної форми³. Ця частина «сирійської колекції» була відома ще з 1914 р., завдяки згадуванням в книгах сучасників Б.І. Ханенко – М.П. Кондакова і М.І. Петрова⁴. В останнє десятиріччя їй було присвячено ряд публікацій та окреме видання «Христианские древности Византии в “сирийской коллекции” Б.И. и В.Н. Ханенко», в яких досить детально викладена історія як походження цієї частини колекції, так і надходження її до історичного музею (НМІУ)⁵. На сьогодні ця частина колекції нараховує 95 різних хрестів, 75 з яких опубліковано⁶.

Розглянемо склад «сирійської колекції» в цілому. Як видно з діаграми, більша частина об'єктів – це прикраси, одяжна та ремінна гарнітура, особисті та побутові речі.

Таблиця 1. Таблиця кількісного співвідношення різних категорій речей у "сирійській колекції"

Речі не репрезентують собою ексклюзивні зразки, а є скоріше типовими для поховального інвентарю ранньовізантійського часу та доби раннього середньовіччя.

У зв'язку з існуванням цієї колекції виникають два закономірних питання – чи є її склад свідомо відібраним та чи можливо локалізувати місце походження даних знахідок?

Справа в тому, що склад будь-якої колекції, як правило, віддзеркалює інтереси та смак її власника. В цьому сенсі майже усі приватні колекції є дуже суб'єктивними історичними джерелами, за виключеннями тих випадків, коли відома інформація про обставини знахідок та їх контекст. Археологічні преференції Ханенка нам дуже добре відомі – це давня історія України. Колекція знахідок з території Сирії могла зацікавити колекціонера тільки у одному відношенні – надзвичайно великою кількістю християнських старожитностей, особливо хрестів (деякі з яких, не виключено, могли мати давньоруське походження). Не випадково, що саме хрестам та іконкам було присвячено два томи його видань⁷. Решта знахідок, особливо побутового характеру, ніяким чином не відповідала колекційним інтересам Ханенка, що дає підстави для висновку, що умовою продажу були не окремі речі, а уся колекція, яку він, користуючись нагодою, придбав. Додатковим аргументом є те, що майже усі речі колекції належать до одного хронологічного діапазону. Їх свідомий відбір за хронологічним принципом мусить бути відкинутим одразу, оскільки про датування багатьох типів речей нам стало відомо тільки протягом останніх десятиліть. Усе це говорить на користь того, що розглядувана нами колекція складається з речей, які походять з поховань одного компактного у культурно-географічному сенсі району.

На жаль, більш детальної інформації в українських архівах щодо обставин та місця знахідок не збереглися. Однак у публікаціях М.П. Кондакова та М.І. Петрова – двох сучасників Ханенка – містяться відомості про те, що колишній власник колекції був інженером, що до 1914 року працював на будівництві залізниці в Дамаску. Будівництво залізниці, що мала сполучати Дамаск з Мединою (рис. 1) розпочалося у 1900 році і завершилося через вісім років⁸. У 1913 році безпосередньо у центрі Дамаску було споруджено станцію залізниці. Звісно, що для більш-менш певної локалізації вірогідного місця знахідки необхідно було б провести серйозне розслідування, причому безпосередньо по всій трасі залізниці. Такої можливості ми не мали, однак незважаючи на це, попередні спостереження стосовно походження, можна зробити вже на базі тієї інформації, яку містять самі об'єкти колекції.

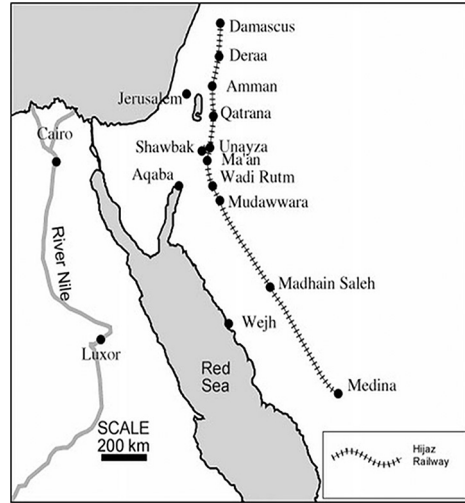

Рис. 1

Насамперед, привертають увагу візантійські хрести-релікварії. Найбільш численними в даній колекції є натільні хрести із зображенням Розп'яття, Божої Матері, св. Іоанна, св. Стефана і св. Георгія (рис. 2–3). Апостол Іоанн народився у місті Віфсаїді в колишній римській провінції Сирія. Св. Стефан прийняв муку й помер приблизно в 34 році за Дамаськими воротами Єрусалиму. Культ св. Георгія виник у IV ст., в Сирії та Палестині, а відтак поширився на весь християнський світ. Тобто схоже, що більшість зображень на даних натільних хрестах стосувалася тих святих, які були популярними в регіонах Сирії та Палестини.

Постає цілком слушне запитання про те, ким були власники цих христів. Колекція походить з регіону, розташованого поза кордонами Візантійської імперії. На двох натільних хрестах є прокреслені написи – цитати з Євангелія: ΙΑΣ ΟΥΟ ΣΟΥΛΟΒΙΜΗΡΙΣΟΒ; [ΙΔΕ]ΟΒΟΣΟΒ [ΔΕ] ΟΥΠΙΣΟΒΟ⁹ (в-4626/242 та [ΙΔΕ]ΟΒΟΣΟΒ [ΔΕ] ΟΥΠΙΣΟΒΟ¹⁰ (в-4626/238), тобто ΙΔΕΟΒΙΟC COV= Ἰδεὸυῖοcου “Оце син твій” та ΙΔΕΝΜΗΤΗΡ COV = Ἰδεῖνῆτῆροου, тобто “Оце матір твоя”. (Іоанн, 19: 26–27; рис. 4). Таке неправильне написання вказує на те, що грецька, напевно, не була рідною мовою майстрів, які виготовили ці вироби в X або XI ст. Крім того, також деякі іконографічні та мистецькі риси виказують руку місцевого майстра. Проте, якщо поглянути на інші вироби колекції, що датовані V та VI ст., то можна побачити ознаки, що свідчать про вільне володіння грецькою мовою.

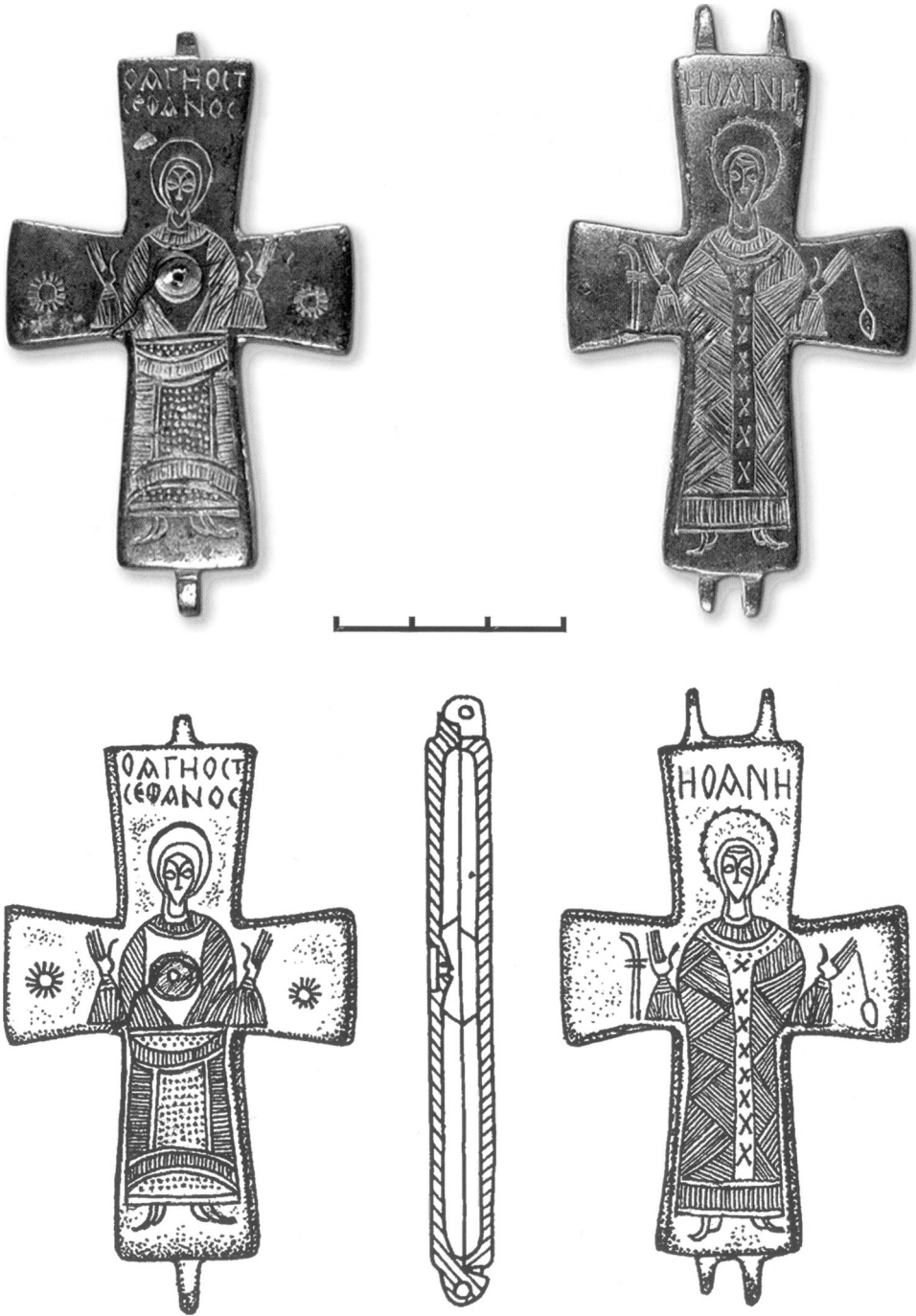

Рис. 2

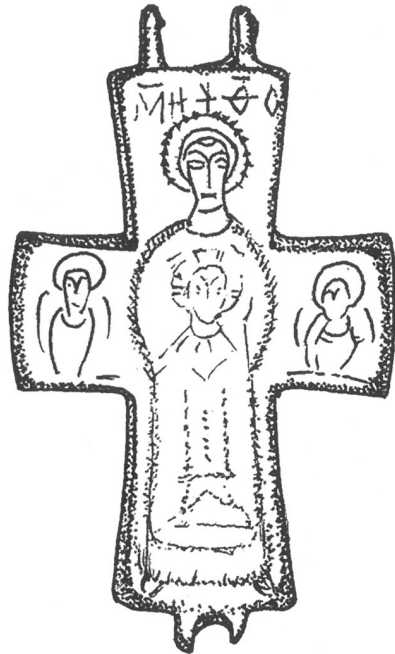
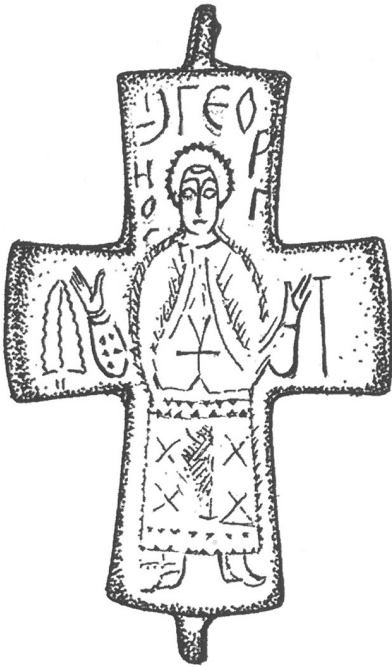

Рис. 3

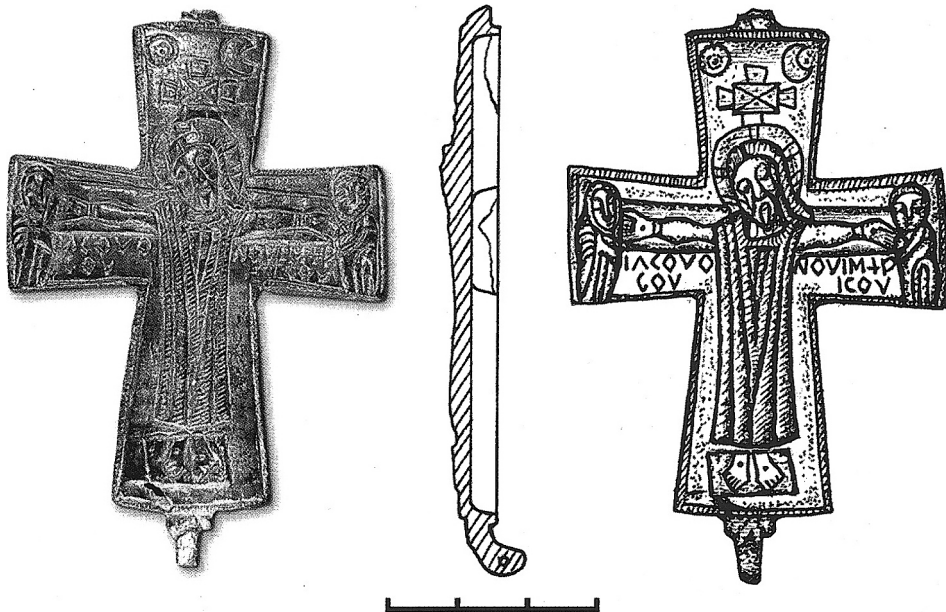

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

Двадцять з 98 перстнів мають гравіровані монограми або написи (рис. 5). Наприклад, перстень із зображенням св. Михайла та візантійською монограмою (рис. 5: 1) належить до VI ст.¹¹. Подібну монограму імені Михайла можна бачити на іншому перстні цієї колекції, датованому цим самим періодом (рис. 5: 2). Деякі перстні мають молитовні написи: “Господи, помози рабу твоему” (рис. 5: 8–9), на окремих читаються грецькі імена (“Калінікос” – Рис. 5: 7, “Федір” – Рис. 5: 4, “Северіан” – Рис. 5: 3.), а на інших збереглися написи вірменськими літерами (рис. 5: 12)¹².

На нашу думку, таке різномовне культурне середовище могло зосереджуватися лише у містах, і Дамаск є найбільш вірогідним місцем

походження цих виробів. У будь-якому разі, відомо, що міському середовищу Дамаску були притаманні риси грецької та елліністичної культур¹³.

Помітно велику групу об'єктів колекції становлять трапецієподібні пряжки з мідного сплаву (рис. 6)¹⁴. Зазвичай вони були пов'язані з християнським контекстом візантійських центрів і знайдені у Болгарії, Греції, на Криті, Русі, Угорщині, в Ірані та Туреччині¹⁵. Такі вироби датуються другою половиною X ст. і вважаються частиною військового спорядження¹⁶. Місця знаходження таких виробів розташовані в регіонах, де Візантія відновлювала свій контроль і де перебували військові підрозділи¹⁷. Як пояснити появу таких виробів у районі Дамаску?

Відомо, що у 972 та 974 роках Візантія проводила військові кампанії проти мусульман у Сирії. У 975 році в цьому регіоні Візантія провела свою найбільшу наступальну операцію¹⁸. Головним джерелом інформації про цей похід є лист імператора Іоанна Цимісхія до правителя Вірменії Ашота III, в якому він повідомляє: «аж до Рамли й Цезареї не залишилося нічого, ані моря, ні землі, що не належить нашій імператорській величності... вся Фінікія, Палестина та Сирія прийняли правління ромеїв [візантійців]»¹⁹. У травні 975 року візантійська армія підійшла до Дамаску. Щоб уберегти місто від руйнації, його мешканці погодилися сплачувати щорічну данину. У цьому контексті цікавим є обмін дарунками між візантійським імператором та турецьким лідером і представником Дамаску Альптікіном (інша транскрипція – Альп Такін). Повідомляється, що «У свою чергу імператор дав Альптікіну величезну кількість шовкової парчі, прикрас, парадних коней і мулів – дари, що їх він віз із собою спеціально для почесних подарунків іноземним князям. Цими дарами та Альптікіною неодноразово прокляв на вірність вони, схоже, зміцнили свої відносини, а турецький ватаг став воєначальником Цимісхія у Дамаску»²⁰. Відтак, оскільки Візантія втратила свій контроль над Дамаском, щойно вивела з того регіону власне військо, ці подарунки можна вважати єдиним можливим джерелом появи візантійських пряжок у районі Дамаску.

Дуже важливим об'єктом колекції є круглий бронзовий штамп (рис. 7). На поверхні диску по колу зображена монограма з ім'ям Костянтина. Відомо, що подібними виробами ставили тавра на плічках

Рис. 7

візантійських амфор, які використовувалися для перевезення оливкової олії та вина. Висловлювалось припущення, що на таких штампах зображувалися “монограми великих купців та судновласників, котрі доправляли свої товари і використовували ці печатки як гарантію якості або для позначення місткості глиняних посудин-контейнерів для узгодження їх з нормами оподаткування на товари, які в них перевозили”²¹. Нещодавно було висловлено припущення про те, що монограми на печатках репрезентують імена візантійських імператорів, що були власниками таких майстерень. Припускається, що виробництво амфор з такою монограмою могло контролюватися Константином VIII (1025–1028) і продовжувалося, ймовірно, за правління Романа III (1028–1034) та Михайла IV (1034–1041)²². Знахідка даної печатки поза межами Візантійської імперії не зовсім зрозуміла і вимагає більш детального дослідження.

Отже, незважаючи на брак належної археологічної документації вищезгаданих артефактів, усі вони, без сумніву, мають велике значення з кількох причин.

По-перше, більшість предметів колекції датуються у межах V–XII ст., тобто періодом, вкрай мало задокументованим археологічними дослідженнями в Сирії.

По-друге, деякі об’єкти візантійського походження мають написи грецькою та вірменською мовами і свідчать про певне культурне й релігійне різноманіття Сирії в означений час. Звісно, що для правильного розуміння наукового та загальнокультурного значення цієї колекції, необхідно ввести її до наукового обігу та зробити доступною для як для спеціалістів, так і пересічних відвідувачів музею. Саме тому наукова публікація цієї колекції здається цілком прийнятною формою репрезентації маловідомих даних, які, без сумніву, сприятимуть поглибленню знань про минуле Сирії, яке має важливе загальноісторичне та культурне значення.

Війна в Сирії вкрай негативно позначається на культурному спадку цієї країни. Цілеспрямована руйнація пам’яток, пошкодження від ракетних обстрілів, розкрадання музеїв та нелегальні розкопки сирійських археологічних пам’яток місцевими й міжнародними кримінальними угрупованнями призводять до непоправних втрат²³. Все це ставить на часі питання про необхідність реєстрації та збереження всіх видів джерел, які можуть збагатити наші знання про минуле цієї країни. Метою нашої публікації є окреслення у загальних рисах значення цієї археологічної колекції, та локалізація можливого місця походження її об’єктів (ймовірно Дамаск). На нашу думку, подальше дослідження, як і повна публікація цієї колекції мають бути цілком прийнятним і доречним способом здійснення міжнародного внеску у справу захисту й збереження сирійського культурного спадку.

Примітки:

¹ Рукописний каталог: Т. II. Книга IV. С. 116–117, №№ 24413–24722.

- ² Строкова Л.В. Велика Вітчизняна війна та музейні втрати в Україні // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики. Київ, 2005. С. 23-28.
- ³ Архив МИБВХ. Д. 6. Оп. 1. Ед. 4. С. 236-238, 307-309.
- ⁴ Кондаков Н.П. Иконография Богоматери. СПб., 1915. Т. 2. С. 104; Петров Н.П. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской Духовной академии. Киев, 1915. Вып. 4-5. С. 25-26.
- ⁵ Пескова А.А., Строкова Л.В. Об истории и составе «сирийской коллекции» Ханенко из собрания Национального музея истории Украины // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: ТД Междунар. конф. посв. 100-летию со дня рождения Г.Ф. Корзухиной. СПб., 2006. С. 148-151. Строкова Л.В., Пескова А.А. До історії «сірійської колекції» Б. І. Ханенко // Національному музею історії України — 110: Тематичний збірник наукових. Київ, 2009. С. 132—139; Пескова А.А., Строкова Л.В. Об истории и составе «сирийской коллекции» Ханенко из собрания Национального музея истории Украины // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: Материалы Междунар. науч. конф., посв. 100-летию со дня рождения Г.Ф. Корзухиной (Санкт-Петербург, 10-16 апреля 2006 г.). СПб., 2010. С. 396-404; Пескова А.А., Строкова Л.В. Христианские древности Византии в «сирийской коллекции» Б.И. и В.Н. Ханенко. СПб., 2012.
- ⁶ 20 хрестів і медальйонів давньоруського походження. Вони були нашиті на планшети разом з «сірійськими», тому і записані в один колекційний опис, оскільки також походять з колекції Б.І. Ханенка.
- ⁷ Ханенко Б.И. и В.Н. Древности русские. Кресты и образки. 1. Киев, 1899. Ханенко Б.И. и В.Н. Древности русские. Кресты и образки. 2. Киев, 1900.
- ⁸ Shqiaratm M., Al-Salameen Z., Faulkner N., Saunders N.J. 'Fire and Water: Tradition and Modernity in the Archaeology of Steam Locomotion in a Desert War' // *Levant* 2011. VOL 43. NO 1. 98-113.
- ⁹ Пескова А.А., Строкова Л.В. Христианские древности Византии в «сирийской коллекции» Б.И. и В.Н. Ханенко. СПб., 2012. С. 124. Кат. № 39;
- ¹⁰ Пескова А.А., Строкова Л.В. Христианские древности Византии в «сирийской коллекции» Б.И. и В.Н. Ханенко. СПб., 2012. С. 128. Кат. № 42.
- ¹¹ *Everyday Life in Byzantium* / D. Papanikola-Bakirtzi (ed.). Athens, 2002. P. 438-439, nr. 572; Ross M.C. *Catalogue of the Early Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*. Washington, D.C., 2005. P. 54, nr. 62, pl. XLII.
- ¹² Автори вдячні професору Вернеру Зайбту (Відень) за д-ру Андреасу Робі (Відень) за допомогу у попередньому прочитанні написів та монограм.
- ¹³ Ross V. *Damascus. A History*. London-New York, 2005. P. 59, 78.
- ¹⁴ Орлов Р.С. *Зображення звірів на візантійських пряжках X ст.*//Археологія. К., 1973. Вып. 11. С. 86-93.
- ¹⁵ Schulze-Dörrlamm M. *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil II. Die Schnallen mit Scharnierbeschläg und die Schnallen mit angegossenem Riemendurchzug des 7. Bis 10. Jahrhunderts*. Kataloge RGZM 30, 2. Mainz, 2009. P. 244-247.

- ¹⁶ За браком місця ми не маємо можливості для критики, вірогідно, помилкової думки про появу цієї групи пряжок у IX ст. (Schulze-Dörrlamm M. *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge*, 245-247). Такий висновок суперечить відомому східноєвропейському матеріалу (поховання Русі та Угорщини) і тому не може бути прийнятим.
- ¹⁷ Tsivikis N. *Considerations on Some Bronze Buckles from Byzantine Messene, Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, Editors V. Böhlendorf-Arslan A. Ricci *BYZAS* 15. Istanbul, 2012. P. 74-75.
- ¹⁸ Ross B. *Damascus. A History*. London-New York, 2005. P. 137.
- ¹⁹ Цитата за: Walker P.E. 'The 'crusade' of John Tzimiskes in the light of new Arabic evidence' *Byzantion* 47 (1977), 302.
- ²⁰ Walker P.E. 'The 'crusade' of John Tzimiskes in the light of new Arabic evidence' *Byzantion* 47 (1977), 318.
- ²¹ *Evertday Life in Byzantium* / D. Papanikola-Bakirtzi (ed.). Athens, 2002. P. 82.
- ²² Паршина Е.А. «Клейменная византийская амфора X века из Ласпи» // *Морська торгівля в Північному Причорномор'ї*. Київ, 2001. С. 104-117; Булгаков В.В. *Византийские амфорные клейма XI в. с монограммой имени Константина* // *Морська торгівля в Північному Причорномор'ї*. Київ, 2001. С. 147-152.
- ²³ Brusasco P. *Looting the past. Syria's cultural heritage und erattack: another Iraq*. Padova, 2012.